

Польський паспорт 1925: Польський паспорт Богдана Лепкого. – 21 грудня 1925 р. – ОКМБЛБ – ДФ 75.

Поштова картка 1909: Поштова картка «І. Э. Бразъ. Портретъ писателя Ант. Павл. Чехова. Третьяковская галлерей», адресована Богдану Лепкому в Краків. – 19. 04. 1909 р. – ОКМБЛБ – ОФ 2536-283 Рк.

Поштова картка 1929: Поштова картка «Христос Воскрес!». – ОКМБЛБ – ОФ 966-24 Рк.

Поштова картка 1931: Поштова картка Б. Лепкому від Ю. Геника-Березовського. – ОКМБЛБ – ОФ 965-23 Рк.

Поштова картка 1932: Поштова картка «Веселих свят!», адресована Зенону Кузелі в Берлін. – 15. 12. 1932 р. – ОКМБЛБ – ОФ 969-27 Рк.

Свідоцтво про вінчання 1943: Свідоцтво про вінчання Сильвестра Лепкого та Домни Лепкої. – 17. 12. 1943 р. – ОКМБЛБ – ДФ.

Свідоцтво про смерть 1901. Свідоцтво про смерть о. Сильвестра Лепкого. – 24. 06. 1901. – ОКМБЛБ – ДФ.

Сивіцький 1993: Сивіцький М. Доля літературної спадщини / М. Сивіцький // Сивіцький М. Богдан Лепкий: життя і творчість. – К., 1993. – С. 238–249.

Стрілець 2014: Стрілець Н. Роль членів ОУН у перевезенні архіву Богдана Лепкого з Відня до Німеччини та США / Н. Стрілець // ОУН в контексті українського національно-визвольного руху ХХ століття: м-ли Всеукр. наук. конф., Бережани, 4 лютого 2014 року. – Бережани, 2014. – С. 134–137.

УДК 821.161.2-92

Соломія Хороб

Публіцистичні розмисли Богдана Лепкого (на матеріалі епістолярію)

У статті зроблена спроба дослідити маловивчену наукову проблему, зв'язану з публіцистичною діяльністю Богдана Лепкого. На епістолярному матеріалі прозаїка, вченого і журналіста доведено, що ця грань його творчості невід'ємна в його житті і спадщині. Через систему публіцистичних розмислів прозаїка

складається доволі виразне уявлення цього складника авторської ідейно-естетичної свідомості.

Ключові слова: епістолярій, публіцистичні роздуми, громадянська позиція, Богдан Лепкий.

The article makes an attempt to research a little-studied scientific issue connected with Bohdan Lepkyi's opinion journalistic activities. On the epistolary material of the prosaist, scholar and journalist it proves that this facet of his creative work is inseparable from his life and heritage. Through the system of the prosaist's opinion journalistic reflections quite a clear idea of this constituent of the author's ideological-aesthetical consciousness is composed.

Keywords: epistles, opinion journalistic reflections, civil position, Bohdan Lepkyi.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Коли мова заходить про творчість Богдана Лепкого, впадає у вічі осмислення його літературознавцями, критиками, письменниками ще за життя (рецензії, розвідки, починаючи з 1901р.) та й після його кончини насамперед як поета і прозаїка, автора малих епічних форм, а дещо згодом і як автора історичних творів, наукових праць, малярських робіт тощо. Науковці, автори вступних статей до книг Б. Лепкого, рецензенти окремих його видань аналізують збірки поезій чи прози то глибше, окремішньо, то в оглядах, в гурті «молодомузівців» (Л. Турбацький, І. Франко, О. Грушевський, Микола Євшан, Василь Верниволя (В. Сімович), В. Дорошенко, З. Кузеля, Д. Рудик, Л. Луців, Є. Пеленський, Мирон Степняк (М. Ланшин), П. Карманський, М. Рудницький, С. Гординський та інші).

Аналіз досліджень цієї проблеми. Уже в незалежній Україні дослідники мали змогу опрацювати архівні та невідомі до 90-х рр. публікації, всі книги, що вийшли за життя письменника і, на щастя, збереглися (бо ж табуйовані й невикористовувані впродовж десятиліть забуття) і подати оновлений, доповнений, осмислений з відстані часу літературно-критичний життєпис, більшою чи меншою мірою осмислюючи різні жанри, які творив «один з

найчільніших творців свого часу» [Гординський 2004: 144.] та «один з найплодовитіших» [Гординський 2004: 143] після Івана Франка письменників (М. Ільницький, М. Жулинський, Є. Нахлік, Ф. Погребенник, Р. Горак, Р. Гром'як, В. Погребенник, В. Качкан, Любов Кіліченко, М. Сивіцький, Оксана Нахлік, М. Васильчук, М. Ткачук, Ю. Ковалів, Леся Демська-Будзуляк, Агнешка Матусяк та ін.).

Дослідження публіцистики як окремого різновиду красного письменства у доробку Богдана Лепкого поживається особливо на помежів'ї ХХ - ХХІ століть, хоч, зрозуміло, основою для аналізу послужили й розвідки названих і незгаданих попередників загалом про багатогранну творчість письменника, написані в перших десятиліттях ХХ віку. Пояснення цьому очевидне. Адже ще порівняно донедавна ні вченим, ні читачам-аматорам не були доступні як твори Богдана Лепкого, так і різного штибу студії про його творчість, ні наявна в Польщі (Краків, Варшава, Перемишль) чи Німеччині (Раштат, Берлін, Вецляр, Зальцведель та ін.) україномовна на той час й іномовна періодика й видавництва («Краківські вісті», «Ілюстровані вісті», «Малі друзі», «Літопис», «Вільне слово», «Шлях», «Нова зоря», «Український голос», «Струя», «Галицька накладня» і т.д.), де друкувався письменник чи де писали про нього, ні все видане в еміграції. Врешті, й українські, насамперед львівські чи київські й харківські газети та часописи першої половини ХХ століття (маємо на увазі «ЛНВ», «Діло», «Руслан», «Літературні вісті», «Життя і Знання», «Житє і слово», «Дзвони», «Наш прапор», «Назустріч», «Стара Україна», «Неділя», «Заря», чернівецька «Буковина», чи «Українська Хата», «Життя і Мистецтво», «Шляхи Мистецтва», «Путь Просвещения» (Харків) та ін.) (подаємо в основному назви тих друкованих видань, в яких публікувалися рецензії, статті про Б.Лепкого чи він сам друкувався в них), як і всі матеріали з архівних фондів Львова, Києва, Тернополя чи Станіслава (тепер Івано-Франківська), Бережан стали доступні тільки з початком незалежності України.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Справедливо, що про Лепкого-публіциста чи не насамперед можна говорити в добу Першої світової війни та після неї, значною мірою й до цієї світової бойни. Невипадково в перших статтях-спробах кінця ХХ-поч. ХХІст. так докладно мовиться про суспільно-політичні та соціально-історичні умови життя України, Польщі, загалом Європи і світу [Гливинська 2007: 13-17], а вкрай необхідний сьогодні бібліографічний покажчик О.Сидоренко «Українська таборова преса часів першої світової війни», що базується і на праці З. Кузелі за 1924 рік (Берлін), появляється вже в 1995 році. Власне, тоді письменник і викладач Ягеллонського університету, польських шкіл (гімназії Собеського та святого Яцка), різних курсів був запрошений «Союзом Визволення України» для культурно-просвітницької роботи з полоненими українцями російської армії в таборах Німеччини від листопада 1915 до лютого 1926 р. (Раштат, Вецляр, Зальцведель, Берлін та ін.), тобто, в основному зі «східняками», які були виховані в душі Російської імперії і їм треба було розкрити очі на реальний стан справ. Таку складну місію невинно покладали й на Б.Лепкого. Адже він блискуче володів словом, умів заінтригувати глибокими знаннями і з рідної та й європейської літератури, культури загалом, володів кількома іноземними мовами; за манерою подачі, зовнішнім виглядом це був інтелігент, професор, патріот, який умів захопити й переконати. Невипадково його промови-виступи, праця журналіста в різних більш-менш постійних та терміново створених газетах, часописах, видавництвах дає матеріал для аналізу його публіцистики.

Наша мета – подати публіцистичні розмисли Богдана Лепкого, опираючись на його епістолярій, що знаходиться в численних архівах, та скрупульозно зібраний професором Володимиром Качканом [Журавлі... 2001: 920]. При цьому виходимо з того, що публіцистика «взагалі» – це й рід журналістики. А, за справедливими міркуваннями Анатолія Погрібного, «якщо вона письменницька, то хіба не вбирає у

себе і певні якості власне літератури». Адже «...небезпідставно художню-письменницьку публіцистику розглядають також і як рід літератури. Тобто, – зазначає учений, – це той різновид публіцистики, який перебуває на суміжжі власне публіцистики й літератури та який, логічно припускати, абсорбує певні якості їх обох» [Погрібний 2007: 66]. У цьому переконуємося, виокремлюючи публіцистичні розмисли, які спонтанно вриваються в листування Лепкого до різних його сучасників, не будучи запланованими, а постаючи як реакція на суспільно-історичні, літературні, політичні, врешті, й особистісно-творчі події, вияскравлюючи його світобачення, позицію, громадянськість.

Так, ще в першому десятилітті ХХ ст., коли Богдан Лепкий уже працював більше п'яти років у Кракові, він постійно живе громадським, культурно-літературним життям й України, насамперед Львова, а також його рідного Поділля чи Станіславщини. Вболіваючи за розвиток освіти й науки, загалом рідної культури в тих суспільно-історичних умовах, які склалися для західної гілки України, він у міру можливого стає посередником в українсько-польських зв'язках, між інтелігенцією краківською і львівською, врешті, між українцями різних регіонів. Тому коли пан К. Володкович, одеський «магнат» і меценат «без родини», що «вважає себе русином» [с.601], (тобто українцем. – С.Х.) (який «рад би дещо доброго для українського народу зробити», скажімо «поставити пам'ятник Шевченка, заложити гарну стипендію (тисячу зл.), дати на всілякі товариства, на театр і т.д.» [612] (лист до проф. К. Студинського від 21 травня 1905 з Кракова) запропонував проект стипендії для загального добра, Богдан Лепкий радиться із Олександром Барвінським (багаторічним послом австрійського парламенту та сейму Галичини, істориком літератури, педагогом, редактором і видавцем, загалом авторитетним громадсько-політичним діячем і ще товаришем його батька о. Сильвестра), кому передати фонд: товариству ім. Шевченка чи «Просвіті»? Саме задля української справи Б.Лепкий вважає за доцільне познайомити щедрого добродія з «львівськими русинами» д-ром

Студинським, Чапельським і Кулачковським. Та коли «акту стипендійного... від професора Грушівського (має на увазі М. Грушевського) (Володкович-С.Х.) не дістав»[с.52,] Богдан Лепкий пише, «що панове з Олімпу хочуть стипендії, але рівночасно поступають так, якби їм її не треба»[с.52-53]. Щоб довести справу до успішного завершення, а також, щоб погруддя-пам'ятник Тараса Шевченка був, згідно із патріотичним наміром Володковича, перевезений і поставлений на «публичнім місці» [с.625] у Львові, Богдан Лепкий уже в іншому листі до радника О.Барвінського мотивує, чому він «запропонував наше педагогічне товариство». Адже коли «п. Володкович довідався, що професор Студинський не належить до виділу і що судьба Товариства остає в руках одного чоловіка», то він «заявив, що фонду тому товариству не віддасть під заряд» [с.55]. Тож навіть у справах локальних, але насправді важливих для поступу культурного, письменник усе робить, щоб результат був позитивний і при цьому на передньому плані була порядність і справедливість. Тому, коли д-р Степан Томашівський непередбачувано запропонував надати стипендію Лепкому, то він у письмовій формі «рішуче заявив» про свою відмову, «йдучи за голосом совісти», бо «не хотів наразитися на закид, що робив для власної користі», бо «хотів мати чисті руки» (лист від 19 грудня, Краків, с.307). Хоч із епістолярію видно, як би йому були доречними ті 3 тисячі корон: він весь час перебував у матеріальній скруті, у безгрошів'ї (див листи до проф. К.Студинського та радника і посла О.Барвінського). До речі, саме О.Барвінський, з яким так часто (чи не найбільше) листовно спілкується адресант, був ініціатором перейменування Товариства імені Шевченка в НТШ, а також в одному з періодів його існування він був обраний його головою (1893-1897).

Хто читав твори Богдана Лепкого (скажімо, збірки лірики й оповідання) і знав його особисто як людину, той відчував, що він усе-таки за своїм внутрішнім світом, за природою – не борець, не політик, а насамперед художник слова, якому болить все, що торкається проблем його народу,

інтересів України. Ще І.Франко, перечитавши його перші прозові твори, писав про його «м'який, вразливий і поетичний характер», а також зазначав, що «індивідуальність Лепкого менш діяльна і політична, ніж в останніх українських новелістів», маючи на увазі В. Стефаника, Л. Мартовича, Марка Черемшини, М.Яцківа [Франко 1982:16].

А один із найперших дослідників творчості письменника незалежної України М.Льницький відзначав його споглядально-рефлексивну натуру, те, що художник слова такого складу «не належав до поетів гострого соціального бачення» [Льницький 1991 :13.]. Кожен із них, як і багато не названих дослідників, мають рацію, ґрунтуючись на конкретних творах чи художньому доробку якогось жанру, роду загалом. Та при цьому не враховувалась публіцистика, розпорошена по вищезгаданій закордонній та вітчизняній періодиці, ще належно не зібраній і не впорядкованій по сьогоднішній день.

Сам Богдан Лепкий писав, що «хоть від політики держуся далеко, але від кільканадцятьох літ пильно стежу за нашим розвоєм і поступом» [лист до Барвінського: 20.4.1907, Краків, с.71]. Врешті, додамо, він не тільки стежить, але в міру можливості діє, прагнучи утвердити справедливість, щось корисне робити для збереження і підняття українського духу. Лепкий орієнтується, хто думає і працює заради світлішого майбуття поки що недержавного народу, а хто насамперед дбає про свої власні інтереси. Тому його прикро вразили напади критики в «Ділі» на справжнього національного сподвижника О.Барвінського «за його самостійну кандидатуру на пост до Державної Ради», вважаючи, що останній має «величезні заслуги» і «тривкі здобутки» «задля справи народної», бо своїми знаннями, «досвідом і невтомною працею» пан посол і радник заслуговує тільки підтримки, а не незаслуженої критики. Бо в такому разі появляються «злі наслідки», адже «не один зраджується, не один зневіряється» [с.71], коли старався виконувати свою ділянку роботи сумлінно, а це належно не оцінюється.

Б.Лепкий настільки емоційно переживає цю подію, «йдучи, – як він пише в листі за 23 квітня 1907 року, – за голосом більше серця, як холодної розваги» [с.74], що від конкретики переходить до синтезу, від незаслужених образливих рядків в «Ділі» до стану справ в українській літературі і критикує тих, хто нічого доброго не бачить на своєму культурному полі, ганить всіх, а це не на добро рідного народу. Адже «у нас не шанується ані героїв праці, ані будівничих народного життя, ані заслужених мистців науки і штуки – нічо. Куліш зрадник. Шевченко неук, Костомарів московський віхоть, словом, хто хоч трохи тільки піднімається висше загального рівня, того по голові – калать! Се єсть якесь погане хижацтво – все одно політичне чи патріотичне, наукове чи літературне» [с.74]. Як бачимо, відчувається, що автор публіцистичного розмислу – літератор, який не тільки добре знає творчість вищезгаданих знакових письменників, але й їх недолугих опонентів. Емоційна пристрасність, мовлення «західника» з використанням розмовної лексики («калать») все ж засвідчують патріотичні вболівання автора за розвиток і об'єктивне оцінювання як українського літературного процесу, так і конкретних творчих особистостей.

Як і сьогодні, так і на початку минулого віку, існувала своєрідна конкуренція і не завжди видима зовні боротьба між різними партіями (радикалами, націонал-демократами, лідерами українського націоналізму, християнами-супільниками тощо), з окремими представниками яких Лепкий був добре знайомий і сходився з ними то в Кракові, то у Львові насамперед в невтомній праці для ідеї добра нації і народу (зі В.Стефаніком, О. Луцьким, К. Трильовським; М. Грушевським, Є. Петрушевичем, І. Франком; Д.Донцовим, В.Липинським, М.Міхновським; О. Барвінським, К. Студинським та ін.). Скажімо, Олександр Барвінський, як відомо, був засновником «у Тернополі філіалів «Руської Бесіди», «Просвіти», «Католицького Русько-народного Союзу» (1896)», а згодом «партії «Християнсько-супільний Союз» [Качкан 2001: 834]. Б.Лепкий стосовно співпраці різних

партійних груп має свою чітку позицію: вони повинні працювати в одному руслі, об'єднуючись задля будучини України: « Я знаю, що навіть у такого народу, як наш, під теперішню пору мусять бути всілякі напрямки і партії, знаю, що ті різноманітні табори мусять поборювати себе взаємно, бо така мудро ведена борба є запорукою невпинного поступу, але думаю, що в тій домашній борбі невільно вживати такої поганої зброї, як брехня і клевета, та передовсім невільно починати межиусобиць для самолюбства поганого, для розголосу хвилевого, для наживи ненаситної» [с.73]. Власне, ці міркування початку ХХ століття (фінальні цитовані рядки яких говорять, що вони належать не тільки публіцисту, але й художнику слова, поету) є не менш актуальними і в нашу добу, особливо, коли загострюються стосунки різних лідерів і їх партій перед виборами.

Ось чому Богдан Лепкий боляче сприймає чвари, які нерідко виникають між українцями не рядовими, а тими, на яких орієнтуються, які визначають обличчя нації, або від яких залежить стан справ українства. Бо замість «до тої цілі йти різними шляхами, почали ми сварню, ба й борбу о те, котрий шлях правдивий. І досварилися, добилися до такого, що хіба не прийдеться повторити старі слова, по яким, гірше чужих свої діти маму розпинають [с.94]. У свої розмисли автор не випадково вклинює алюзію на відомі Шевченкові слова, та не тільки тому, що вони тут доречні, що він як український письменник добре знає творчість Тараса, про яку часто говорить як лектор і в Ягеллонському університеті, і в польських гімназіях, на літературних вечорах-промовах, але ще й з тієї причини, що геніальний поет-пророк займає в його серці і душі особливе місце ще з дитинства та й відповідно до зробленого ним для його «України». Ось чому згодом він пропагуватиме творчість Кобзаря чи не найбільше (поряд із іншими письменниками) як заходами до різних ювілеїв, передруком окремих його творів (наприклад, поеми «Гайдамаки»), цілого «Кобзаря» аж до повного видання Шевченка у 5-ти томах, перекладом його творів на польську

мову, так і написанням життєпису Кобзаря з докладним «розбором» і осмисленням ним створеного.

І хоч, на перший погляд, Лепкий виглядає аполітичним ліриком, непартійним, не політиком (про що він сам не раз говорив, скажімо: «Я не політик, отже, пишу так, як думаю, не з точки рації державної, тільки як голос суспільника» – лист до О. Барвінського без вказівки дати і місця) [с.265], але насправді це не так. Бо усталений до недавнього часу погляд, особливо характерний для істориків літератури, літературознавців, знаходить своє заперечення у знайдених архівних матеріалах [див. Білик-Лиса 2001: 97-106]. Згідно із ними, Б.Лепкий вступив до «Християнсько-Суспільної партії» в 1912р. Йому, вважаю, чи не найбільш імпонувало основне завдання близької йому за духом партії, очільниками якої були високого інтелектуального рівня особистості О. Барвінський (голова) та К.Студинський (один із керівників): «Дбати про пробудження і підтримання якнайширшої національної свідомості в народі» [Цит. за: Білик-Лиса 2001: 99], що й він повсякчас робив і своєю поезією, і прозою, і науковими працями, і роботою як видавця й редактора, і публіцистикою.

Про те, що Лепкий як публіцист мав тонку інтуїцію і відчував та передбачав чорні дні, загрозу для свого народу задовго до Першої світової війни, також засвідчує листування. «Наступає чорна хмара», – писав він О.Барвінському 22 квітня 1908 з Кракова. – «Хмара з півночі. Не дощева, градова, громова...Йде на нас чорна сотня, і то не одна... Всьо, що було найгіршого, найтемнішого, найпоганішого, вилазить з чорних нір, не соромлячись ясного сонця, ключючи правді в очі, нівечучи здобутки культури. А ми, роз'єднані, розбиті, воюючи з собою, з привидами власними, заслабі, щоб ворога з місця відперти» [с.94]. Скільки болю, щирих переживань, стільки прагнення знайти вихід із складної ситуації перед страшною для України небезпекою, яка ускладнюється вічними внутрішніми проблемами. І оскільки народ недержавний і на найвищому рівні важко щось вказувати, Лепкий вважає на

даний час, що «мужі-патріоти, повинні б зблизитися до себе і, покинувши на хвилю свої власні рахунки, взятися за діло загальне, за справу народну, над котрою повисла чорна хмара». Навіть у листовних публіцистичних збликах відчувається глибоке знання рідної історії, важких її моментів, коли переважала «жажда влади», прагнення популярності за допомогою «гри на низьких інстинктах неосвічених мас», що обернулося в добу Виговського і Дорошенка занедбанням народної справи та доведенням її до руїни. Автор прагне, щоб народ вчився на помилках, пам'ятаючи кожен добрий чи невдалий крок своєї історії. Інакше заново буде починатися «діло нової руїни». Маючи державницький погляд на обставини, в яких опинився наш люд, Лепкий вважає, що «всі партії національні без огляду на суспільницькі різниці, повинні заключити унію, щоб ратувати справу народну» [с.108]. Адже в минулому «ми були м'ячом між Польщею, Москвою і Туреччиною, Іваном-перекидьком» [с.108]. Він вказує на вади багатьох представників народу без держави: «Не оден з нас скорше змосковщиться, зляччиться, обусурманиться, ніж погодиться зі своїм братом» [с.108], а це гірше навіть, ніж воювати з ворогом. Адже навіть, коли у нас покращиться розвиток освіти і економіки, ми залишатимемося духовними «банкротами», «народом без характеру, потурчам східноєвропейським» [109]. Навіть на сьогодні, коли ми уже на решті незалежна держава, ці розмисли є актуальними.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, осмисливши роздуми Богдана Лепкого з його епістолярію, можемо констатувати. Лірик за природою, письменник за покликанням, вихований в душі справжнього патріотизму і високого морально-духовного скерування, у важкі для народу часи з поетичного переключається на публіцистичне мовлення, в якому звучить його позиція, його громадянськість, його негайна реакція-відгук на загрозливе, небажане для нації, для її майбутнього. У той же час у епістолярних розмислах відчутно органічне поєднання ліричних і публіцистичних первнів (художня

образність, алюзії на відомі твори знаних письменників чи пряма їх цитатія, пристрасний, емоційний тон, нещадна критика вад народних обранців, інтуїтивне передчуття негативного для співвітчизників, доречні паралелі – уроки історії минулого/ сьогодення).

Література:

1. Білик-Лиса Н. Богдан Лепкий і «Християнсько-суспільний союз» // Високе небо Богдана Лепкого. Спроба антології у публіцистиці, поезії, пісні (До 60-річчя від дня смерті). – Бережани-Тернопіль: Джура, 2001. – С.97-106.
2. Гливинська – Бахталовська Л. Публіцистична державотворницька діяльність Богдана Лепкого напередодні та під час Першої світової війни на тлі історичних подій того часу / / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журналістика. – 2007. – №15. – С.13-17.
3. Гординський С. У погоні за вічною красою. Лірика Богдана Лепкого // Святослав Гординський. На переломі епох. Літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади / Серія «Ad Fontes – До джерел». – Львів, Світ, 2004. – С.143 – 147.
4. Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упорядн., авт. передм., прим. і коментарі В. Качкан. – Львів, 2001. – 920с. (Цитуючи листи, вказуватимемо сторінку, посилаючись на це джерело, з метою уникнення повторень прізвища адресата).
5. Ільницький М. Найпопулярніша постать на галицькому ґрунті...» // Богдан Лепкий: Твори в двох томах. – К: Дніпро, 1991. – Т.1: - Поезія. Оповідання і нариси. Історичні повісті./ Упорядн., авт. передм і приміт. М. Ільницького. – С.5-30.
6. Качкан В. До Олександра Барвінського // Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / ., Упоряд., авт. передм., і коментарів В. Качкан. – Львів, 2001. – С.834-843.
7. Погрібний А. Феномен письменницької публіцистики / А. Погрібний // Літературні явища і з'яви (Статті. Портрети. Силуети. Наближення) . - Ніжин : Поліграф, 2007. – С. 61 – 73.
8. Франко І. Зібрання творів: У 50т.-К., 1982.-Т.33.